

ДЖЕРЕЛА З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ФЕМІНОЛОГІЇ У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У дослідженнях з жіночої історії на Заході поширеною є думка, що до середини ХХ ст. історія людства була представлена як «чоловіча історія», тобто така, в якій не було місця жінкам. Подібна точка зору поширювалась і на пострадянському просторі, де так само стверджувалось, що тематика і методологія «жіночої історії» (або, вживаючи іншу термінологію, історичної фемінології), сформувались на Заході у 60-х–70-х рр. минулого століття¹. Не підлягає сумніву, що особлива актуалізація історико-фемінологічних досліджень, їхнє виокремлення як самостійного і самодостатнього напрямку історичного знання, спроби структурування методології, інституалізація та оформлення поняттєво-термінологічного апарату асоціюються, перш за все, з західною історіографією другої половини минулого століття. В той же час одна з провідних сучасних російських дослідниць жіночої історії Н. Пушкарьова переконливо доводить, що «жіноча тема в російській історіографії є присутньою протягом більш, ніж двохсот років. Серед перших праць, які засвідчували появу наукового інтересу до цієї тематики, вона називає роботи М. Цертелева, М. Костомарова, В. Шульгіна, М. Володимирського–Буданова, Д. Мордовцева (Д. Мордовця)². Такий погляд на історико-фемінологічну традицію, з тією лише суттєвою поправкою, що спадщина цих істориків є не лише складовою імперського історичного наративу, але, у першу чергу, репрезентує українську історіографію, все ж таки повинна пом'якшити безапеляційність тверджень щодо монополії західних науковців «відкриття» жіночої історії. Вже з другої половини ХІХ ст., коли у науковому просторі з'явилися праці узагальнюючого харак-

теру, українська історіографія засвідчила свій сталий інтерес до жіночої історії, демонструючи науковий пошук пріоритетних напрямів, визначаючи методи, прийоми та джерела дослідження. Підтвердженням цього були праці, як вже згаданих істориків, так і дослідження В. Іконникова, О. Левицького, О. Лазаревського, О. Єфименко, М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, В. Гнатюка, Ф. Вовка, К. Грушевської, Н. Заглади, В. Петрова та інших, наукова спадщина яких цілеспрямовано або фрагментарно відображала історико-фемінологічний інтерес авторів.

Для досліджень з жіночої історії домінантою була наявність джерел, які б дозволили об'єктивно відтворювати становище жінки у минулому. Джерельна база української історичної фемінології була позначена хоча і широким спектром різнохарактерних матеріалів, проте їхньою обмеженою кількістю у середині ХІХ ст. Крім того, процес формування масиву джерел — пошук, збирання, обробка, спроби класифікації — розтягнувся майже на сто років і був штучно перерваний на початку 30-х років минулого століття.

Акцентуючи увагу на важливості дослідження жіночої історії, В. Шульгін у середині ХІХ ст. зауважував, що на той момент це було надто проблематичною справою саме через брак джерел: «Чем важнее вопрос, тем...труднее решить его как следует: проследить подробно во все периоды семейное и общественное положение женщины, ее права, обязанности, значение в семействе и обществе, ее влияние на современников. Трудность эта, главным образом, заключается в свойстве источников, из которых мы почерпаем сведения о минувшей судьбе наших предков. Эти источники, довольно обильные материалами для изображения внешних проявлений общественной жизни, дают очень скудные и отрывочные сведения о семейном быте русского человека, а в этом-то быте по преимуществу проявляется деятельность и значение женщины»³. Тим не менш, В. Шульгін зробив спробу систематизувати комплекси джерел з жіночої історії та визначити їхню інформаційну цінність. Серед них він виокремив і охарактеризував літописи, фольклорні джерела, хроніки іноземців, законодавчі акти. Кожен з цих джерельних комплексів, на думку автора, мав свої переваги і недоліки, що

потребувало від дослідників ретельного ставлення до них. Літописи вважались, безумовно, цінним джерелом, проте у контексті дослідження жіночої історії мали свої вади. За літописними джерелами історія жінки залишалась досить туманною, головним чином через брак інформації, оскільки лапідарність, як характерна риса літописів, унеможлиблювала докладний переказ сюжетів з сфери приватного життя. Крім того, як відмічав В. Шульгін, у літописах неодмінно повинно було відбитись упереджене ставлення до жінки, зумовлене християнською традицією, яка сформувала по відношенню до неї подвійні стандарти⁴. Окрім того, що жінка, як добра дружина та домогосподарка повинна була заслуговувати на повагу, з жіночим началом пов'язувалась гріховність людства.

Серед джерел, до яких часто звертались історики у ХІХ ст. для вивчення жіночої історії, були щоденники іноземців, які відвідували Московську державу з посольськими місіями. Цінність цих джерел полягала у тому, що їхнім авторам вдавалось зробити видимими ті пласти культури, які довгий час лишались поза увагою, включаючи сферу стосунків між жінкою і чоловіком. В інтерпретаціях іноземних авторів характеристики стандартних, на перший погляд, ситуацій виявлялись гострими і часто несподіваними. Проте, ставлення до записок іноземців як до історичних джерел, що надавали інформацію про становище жінки, мало бути так само стриманим і критичним, оскільки ці автори не могли адекватно і об'єктивно оцінити ситуацію у чужому для них соціумі, розібратися у складному лабіринті суспільних відносин, проникнути у потаємні сфери життя іншого народу. Причини крились у тому, що іноземні мандрівники спостерігали приватне життя ззовні, а отже, їм не дано було до кінця розпізнати його внутрішній зміст, зумовлений давніми традиціями народу⁵.

Не зважаючи на критичне ставлення до цих джерел, історики віддавали їм належне та часто звертались до праць таких авторів, як А. Мейерберг, Б. Таннер, Г. Корб, Михалон Литвин, черпаючи в них багатий матеріал, особливо, коли це торкалось становища жінки у Московській державі ХVІ – початку ХVІІІ ст. Книга Августина Мейерберга «Путешествие в Московию» —

австрійського дипломата, що перебував у складі посольства у Московській державі у 1661–1662 рр., привертала пильну увагу істориків ХІХ ст. Це був широко відомий і популярний твір, попри його певну тенденційність і упередженість щодо оцінок державного устрою та рівня побутової культури московського суспільства. На освіченого європейця сильне враження справили стосунки між представниками протилежної статі у московському середовищі, оскільки вони радикально відрізнялись від тих, що тоді панували на Заході. М. Костомаров⁶ і пізніше В. Іконников⁷ у своїх дослідженнях цитували здивування автора з приводу того, що жоден чоловік у Московії не може схилити коліна перед жінкою і засвідчити таким чином свою повагу до неї.

У праці, присвяченій становищу російської жінки, В. Іконников звертався до твору Михалона «О нравах татар, литовцев и московитян» та наводив коментарі литовсько-польського гуманіста, який ще у ХVІ ст. зауважував: «ни татары, ни московитяне не дают своим женам никакой свободы, говоря, что кто дает свободу жене, тот отнимает ее у себя. Они у них не имеют власти, а у нас некоторые владеют многими мужчинами»⁸. Михалон, як і решта мандрівників, що відвідували Московію, сприймав її соціум крізь призму західноєвропейської цивілізації, оскільки Польща, у складі якої на той момент перебували українські землі, знаходилась у тісних стосунках з Західною Європою і засвоїла її культурні традиції, в тому числі ставлення до жінки. Інший мандрівник, чех Бернгард Таннер, відвідуючи Москву у 1678 р., так само не міг стримати здивування і не оминув увагою «жіночі» сюжети. «Описание путешествия польского посольства в Москву в 1678 г.» Б. Таннера разом з іншою широко відомою у ХІХ ст. працею секретаря австрійського посольства Г. Корба «Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гвариента, посла императора Леопольда I к царю великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г.»⁹ використовувалися як історичні джерела для дослідження становища жінки за часів панування Домострою та з метою відстеження еволюції жіночого статусу, що відбулась внаслідок реформ Петра I.

Вивчаючи жіночу історію з урахуванням регіональних та соціальних факторів, історики звертались до пам'яток законодавства, в яких відбилась різноманітність законодавчих практик. Ставлення до цього масиву джерел так само було неоднозначним. Відмічалась важливість інформації, збереженої у цих джерелах, але при тому зазначалось, що вони все ж таки фіксували те, що мало бути, а не те, що відбувалось у реальному житті, тобто скоріше на підставі цих джерел можна було скласти уявлення про юридичне, а не про дійсне становище жінки¹⁰, яке залишалось утаємниченим. Тим не менш, для визначення правового та сімейного статусу жінки у різні епохи учені прагнули ретельно аналізувати документи, в яких жіночі права знайшли відбиток. В. Іконникову вдалось простежити трансформацію жіночого становища, аналізуючи Ізборник Святослава, Устав Ярослава, Судебник Івана III, Литовські статuti, Кормчу книгу. Негативний погляд на жінку як на спокусницю та уособлення зла, що несе на собі комплекс Єви, був зафіксований ученим в Ізборнику Святослава (1073 р.). Проте, як зазначалось, не зважаючи на ідеологічну дискримінацію жінки, у той час її майнові права дорівнювались чоловічим. Джерела, проаналізовані істориком, переконливо доводили, що вдова користувалась повним правом над дітьми, була звільнена від відповідальності за злочини чоловіка, а за Судебником Івана III майно померлого, за відсутністю сина, могло успадковуватися донькою. Домострой розглядався водночас як джерело, що вміщував приписи на рівні законів та як система сімейних відносин, що виступала віддзеркаленням державної авторитарної системи. На підставі вивчення документів, включаючи Домострой, як історичне джерело, історик дійшов висновку, що зміни у правовому статусі жінки у бік обмеження і надалі повного ігнорування почали проявлятися за правління Івана IV¹¹.

Статті Литовського статуту, приписи Магдебурзького права, ті, що відображали становище жінки, опинились у центрі уваги істориків і стали об'єктом спеціальних досліджень. У комплексі з іншими джерелами, зокрема актовими книгами стародавніх судів, що стали доступними у наслідок роботи археографічних комісій, вони дозволили значно розширити уявлення про

реальне становище жінки. Попри різноманітність поглядів істориків більшість з них дотримувались думки, що за Литовським статутом в українських землях, де діяла ця юридично-правова система, жінка користувалась значними майновими правами, мала право вибору при укладанні шлюбу, не позбавлялась права на розлучення та не вилучалась з суспільного життя, як у Московській державі. Втім О. Левицький і М. Владимирський-Буданов констатували, що практика розлучень в українських землях у XVI–XVII ст. часто не збігалась з церковно-канонічними приписами та з правовою системою, передбачуваною Литовським статутом. При розлученнях домінуючою виступала народна правосвідомість, яка розглядала шлюб, як договір, що укладався і розривався з волі осіб, котрі домовлялися розійтись, а процедура розлучень носила полегшений характер і полягала у тому, що подружжя при свідках надавали один одному «роспусные листы»¹². Подальше розширення джерельної бази, комплексний аналіз джерел дозволив історикам прийти до висновку про існуюче неспівпадіння нормативних систем, передбачуваних діючими законами, і соціальних практик, коли діяльність розвивалась поза нормами, з урахуванням індивідуальних специфік, тобто відбувалась своєрідна верифікація права місцевими традиціями і культурою.

Фундаментальною джерельною базою позначились дослідження М. Костомарова з жіночої історії, присвячені таким відомим в історії постатям, як Марина Мнішек, царівна Софія, імператриці Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна. Великого значення історик надавав епістолярним джерелам. Зазначаючи надзвичайну важливість листування Анни Іоанівни як історичного джерела, М. Костомаров писав: «Переписка эта превосходно высказывает личность государыни», в тому числі її схильність до пліток, демонструє обмеженість її інтелекту та убогість розуму і здібностей, «масса таких писем рисует нам госпожу, всем сердцем и душою погруженную в узкий мирок домашнего угла»¹³.

Відповідно до романтичних, а пізніше, позитивістських історіографічних традицій, поширених у XIX ст., одним із найбільш популярних і досліджуваних став великий масив

фольклорних та етнографічних джерел. Схильність більшості істориків ХІХ ст. до етнографізму зумовила широке використання фольклорно-етнографічних матеріалів, які стали безцінним джерелом для історичної фемінології, формуючи підґрунтя для узагальнень та висновків. Використовуючи фольклорні матеріали як джерело, М.Костомаров намагався класифікувати жіночі типи, що зустрічалися у народних піснях. У традиціях романтизму, проникнутого народністю, історик виокремлює декілька жіночих типів, в основу класифікації яких були покладені соціально-вікові характеристики. Використовуючи фольклорні матеріали як джерело, М.Костомаров зробив спробу класифікувати жіночі типи, що зустрічалися у народних піснях. У традиціях романтизму, проникнутого народністю, історик виокремлює декілька жіночих типів, в основу класифікації яких були покладені соціально-вікові характеристики. Фольклорні джерела надихнули М.Костомарова сформуувати своєрідний жіночий ряд за такими позиціями: «дівчина», «молодиця», «мати», «сестра», «знахарка»¹⁴. Кожен, з означених жіночих типів, мав свою філософію, відігравав чітко окреслену роль у соціумі, позиціонував себе за усталеними традиціями, користувався відповідним, до існуючих канонів, ставленням зі сторони громади.

Протягом ХІХ ст. з'явилися численні збірки народних пісень, збирачами та упорядниками яких були М. Цертелєв, М. Максимович, М. Драгоманов, П. Чубинський, П. Мирний, І. Білик, Марко Вовчок, О.Маркович, Леся Українка та ін. Жіночі образи, що поставали з народних пісень, давали імпульс до філософсько-психологічного осмислення жіночої природи під новим кутом зору, розкривали місце жінки у світі, громаді, родині, формували модерні погляди на суть стосунків між жінкою та чоловіком.

У роботі «Про українських козаків, татар та турків», що вийшла окремим виданням у 1876 р. М. Драгоманов, використовуючи український фольклор – думи та пісні, репрезентував біполярну палітру жіночих образів, які, на його думку, могли бути уособленням соціальних позицій українських жінок в українсько-турецькому історичному конфлікті. Для історика

своєрідним втіленням протилежних жіночих образів стали найбільш відомі історико-епічні героїні — Роксолана і Маруся Богуславка. М. Драгоманов відмічав, що, потрапивши до полону, «іноді бранки забували зовсім свою віру і робилися запеклими бусурманками, ненавиділи християн, як от хоч би ж тая самая Роксолана»¹⁵. Образ Роксолани у М. Драгоманова далекий від міфологізації та піїтизації. Ця жінка, як її уявляв історик, скориставшись закоханістю у неї султана Сулеймана, змусила його «повбивати своїх родичів, навіть свого сина...»¹⁶. Аналізуючи зміст іншої пісні про містечко Ведмедівка на Чигиринщині, де розповідалося про жінку, яку «у Царіград з дочкою узяли», М. Драгоманов акцентував увагу на тому, що жінка все ж таки втекла з полону, а її донька «там зосталася і заміж вийшла»¹⁷. За спостереженнями та висновками історика, було немало таких жінок, котрі, потрапивши на чужину, залишались там, адаптуючись до нових умов життя, як і тих, що «...пам'ятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі»¹⁸. На його думку примітним у діях Марусі Богуславки було те, що допомагаючи співвітчизникам звільнитися з полону, вона сама не збиралася повертатися на батьківщину і про себе говорила: «Бо я вже потурчилась, обусурманилась, Для розкоші турецької, Для лакомства нещасного»¹⁹. Як історичне джерело думи відкривали можливість простежити трансформації щодо самоідентифікації українських жінок, котрі відбувались під час їхнього перебування на чужині.

Фольклорний матеріал, зібраний у ХІХ ст., перетворився на історичне джерело, до якого звертались дослідники аби зрозуміти глибинні суспільні процеси. Поява великого масиву етнографічних джерел, де жіноча компонента виступала невід'ємною органічною складовою, стало поштовхом до осмислення історичних сюжетів, в яких об'єктом дослідження виступала жінка, її поведінка у сім'ї, становище у громаді, стосунки з батьками, чоловіком, дітьми. І. Франко, досліджуючи жіночу тематику у малоросійських піснях, звернув увагу на складний етикопсихологічний комплекс проблем, що знайшов у них свій відбиток. Питання, що є більшим гріхом для жінки «жити і вмирати..., не зазнавши любові і не мавши дітей»²⁰, чи все ж

таки пережити любов, народити дитину, хай і позашлюбну, всупереч пануючій моралі, звучить у його праці як риторичне. Як учений і як митець І. Франко розмірковує на тему вкорінених у суспільство стереотипів на зразок громадського осуду, що нищив жінку, котра наважувалась на позашлюбне народження дитини. Посилаючись на Талмуд, він відмічає, що у цій древній іудейській книзі для жінки народження дитини розглядається як «виразний припис» і перегукується з українською лірницькою піснею, в якій говориться: «Приплодне дерево до раю приймають, Мене ж неплодющу з раю виганяють»²¹. Тим не менш, численні фольклорні джерела свідчили, що дівчат, які дали волю «нерозважливій любові», «ждала ганьба перед цілою громадою», а інколи тілесні покарання: «били їх прилюдно шнурами від дзвонів, котрі перед тим на кілька день намочені були в соляній ропі»²². У цьому контексті І. Франко наводить твір «У неділю, у селі» свого великого попередника Т. Шевченка про трагічну долю Титарівни. Складений за фольклорною пам'яткою, вірш розповідав про жорстоку розправу над жінкою, яка змушена була вбити незаконнонароджену дитину, аби врятувати себе від публічного осуду. Висновок, зроблений І. Франком на підставі осмислення фольклорних джерел, висвітлював проблему давнього конфлікту, присутнього в українському суспільстві: «Суд громадський в таких справах бував безжалісний, а громадяни й не бачили того, що обертаються в блуднім колесі, що строгість кар за менші проступки іменно родить більші проступки»²³.

Широко відомий сюжет пісні «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці» з його драматично-кримінальною фабулою, відкриваючи приховані сторони жіночої природи, здатної до рішучих і жорстоких кроків, коли йшлося про сильне кохання, чоловічу зраду, образу тощо у свій час справив глибоке враження на дослідників. П. Мирний, будучи збирачем, упорядником та одним з авторів збірки народних пісень, поклав цей сюжет в основу художнього твору²⁴. У 1870 р. на основі сюжету пісні, яка потрапила до різних збірок, він розпочав писати оповідання «Кохання», яке завершив пізніше у новій редакції «Грицько і Галя». Це оповідання, як і роман «Повія», написаний за змістом

збірки весільних пісень, відображав жіночу складову українського суспільства в багатьох її суперечливих проявах. У контексті джерелознавчої та історіографічної критики представляла інтерес рецензія на роман П. Мирного, що з'явилась у часопису «Киевская старина». Автор рецензії (Василь Горленко) наголошував на значенні художніх творів, у даному випадку, так званого, «побутового роману», як важливого джерела для вивчення епохи у її культурному та соціально-психологічному вимірі²⁵. Зазначалось, що «историческая наука, повернувшись с дороги протоколирования внешних фактов и событий на путь изучения нравов, направлений мысли и изменений во времени характера и духа человека, все более и более дает цену художественному воспроизведению жизни и стала верить прозорливому творческому оку поэтов наравне с несомненными историческими документами...»²⁶. Таким чином, намічались прояви нової тенденції в історичній науці, що супроводжувалась зміною методологічної парадигми, а саме художні твори, написані на ґрунті джерел, переважно фольклорно-етнографічних, пропонувалось розглядати у якості історичного джерела.

Робота Київської (1843–1921 рр.) та Віленської (1864–1914 рр.) археографічних комісій дозволила значно розширити джерельну базу історичних досліджень, в тому числі і тих, що були пов'язані з жіночою історією. Матеріали археографічних комісій сприяли виокремленню нових напрямів в історіографії, де увага істориків акцентувалась на сфері сімейних відносин у їхньому правовому та соціально-психологічному аспектах. До кола історичних джерел додавались документи, які раніше не були доступними дослідникам, передусім, актові судові книги. Історико-юридичні матеріали актових книг, здобутих Віленською археографічною комісією, дозволили М. Владимирському–Буданову розкрити особливості сімейного права, специфічні умови укладання та розірвання шлюбу, дослідити традиції приватного життя та зумовлене ними становище жінки на так званих південно-західних територіях Російської імперії²⁷.

Судові книги стали об'єктом ґрунтовних досліджень О. Левицького, якому відводиться особлива роль у розробці історико-фемінологічної проблематики в українській історіографії. Роботу

по вивченню цих книг, розпочату ще у 80-х роках ХІХ ст., учений продовжував до кінця свого життя. Перебуваючи тривалий час секретарем Київської Археографічної комісії, О. Левицький мав безпосередній доступ до історичних джерел. У статті «О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках» він дав характеристику данному масиву джерел як такому, що містить великий інформаційний потенціал для дослідження повсякденного життя, включаючи становище жінки. «...Нет другого предмета в области русской истории, при изучении которого исследователь располагал бы таким обилием чрезвычайно ценных материалов, какой для означенной цели представляют сохранившиеся в громадном количестве на всем пространстве Юго-Западной России актывые книги старинных ее судов», — наголошував О. Левицький²⁸. На його думку, ледь не єдиними джерелами, найбільш інформаційно насиченими і водночас доступними для дослідження повсякденного життя різних соціальних верств, були судові акти. Підкреслюючи їхню джерельну цінність, він писав: «...достаточно напомнить, что и в наше время при возможности непосредственного наблюдения над общественною или народною жизнью, нет более удобного места для подобных наблюдений, как судебные заседания, и не даром судебные отчеты занимают такое место в современной печати. Нередко уголовные процессы вскрывают такие тайники души народной или такие глубоко скрытые язвы в общественном организме, которые при обыкновенных условиях жизни не поддаются наблюдению»²⁹.

Як історик О. Левицький професійно підходив до питання про джерела, які могли би надати розлогу інформацію, розкрити “таємниці” повсякденного життя України та органічно вплетеної до нього жіночої компоненти з усією її різнобарвністю. «Звичайні» джерела, як він називав літописи, дипломатичні акти, законодавчі пам’ятки, на його думку, були недостатніми для розкриття багатого та різноманітного спектру повсякденності. З цього приводу він зауважував: «Ни литература того века, скудная и безжизненная, ни записки иностранных путешественников, очень ценные в других отношениях, не дают сколько-нибудь полного представления о тогдашней народной жизни; своих же

мемуаров из этой эпохи мы и вовсе не имеем»³⁰. Враховуючи такий стан джерел, історикові довелося покладатися ледь не на єдиний масив джерел, в яких відбилися картини повсякденного життя XVI–XVII ст. на українських теренах — судові книги.

Результатом напруженої роботи археографічних комісій стало те, що у розпорядженні істориків опинився великий масив судових книг спочатку переважно Правобережної України. О. Левицький у своїх перших розробках свідчив, що у Київському центральному архіві знаходиться більше 6000 актових книг судів гродських, земських, магістратських і до півмільйона окремих документів. З них до 1880 р. було розібрано лише 300–400 книг. Не менша кількість книг знаходилась у Віленському, Вітебському та Варшавському архівах. На думку О. Левицького, як одного з провідних українських археографів, на першому місці у величезному масиві зібраних матеріалів знаходилися свідчення про сімейний побут та шлюбне право в українських землях у XVI–XVII ст., а також «крайне интересные сведения о форме заключения браков того времени, о правах и обязанностях супругов, и особенно о формах и условиях расторжения браков»³¹.

Протягом тривалого часу залишалося відкритим питання щодо наявності судових книг Лівобережної України. Вважалося, що вони не збереглися, хоча було відомо, що такі книги у Малоросії велись з XVI по XVIII ст. при різних судах — старостинських, гродських, земських, магістратських і ратушних, а з часів Б. Хмельницького — полкових, сотенних та генеральному військовому суді. Через брак джерел гальмувались дослідження історичних процесів, що відбувались на території Гетьманщини. Ці джерела у більшості своїй стали відомими і доступними історикам лише наприкінці XIX ст. З величезної кількості актових книг, що повинні були накопичитися за період існування Гетьманщини на Лівобережжі, наприкінці XIX ст. були відомі лише поодинокі їхні екземпляри. О. Левицький вказував що вдалось виявити: «а) отрывки Стародубских магистратских книг 1683 и 1690 гг.; отрывки таких же Нежинских книг 1657–1674 гг.; в) акты книги Бориспольского ратушного суда 1612–1698 гг.; г) отрывки книг Борзенского сотенного суда

1664–1720 гг.; д) актова книга Прилуцького полкового суду 1660 г.; е) п'ять книг Полтавського полкового суду XVII–XVIII ст. Остальні книги погибли бесследно, а некоторые, быть может, хранятся еще под спудом в столичних архивах, в числе других старых дел, поступивших туда из малороссийских губерний по закрытии старых судов в 1860–70-х годах»³².

Тим не менш, навіть маючи у своєму розпорядженні далеко не повний масив судових актових книг, О. Левицький відмічав: «кращого матеріалу для нашого завдання ми не змогли б і побажати: навряд чи знайдуться інші судові акти, щоб вони могли так яскраво й повно освічувати народне життя, як акти Лівобережної України»³³.

При складанні «Нарисів народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.» історик використовував переважно акти Полтавського полкового суду. Звертаючись до цього різновиду історичних джерел, слід було зважати на те, що інформація судових справ відображала, перш за все, скандальні історії, де віддзеркалювалися не найкращі вчинки людей. Отже, для історика існувала загроза того, що соціальні процеси, характери людей, їхні стосунки могли бути представлені однобічно, лише у негативному світлі, крізь призму кримінального світу. Розуміючи, що картина суспільства може бути дещо викривленою, оскільки книги полкових козацьких судів — масив документів із відображенням в них відповідними людськими діями і вчинками, О. Левицький зауважував: «Здесь вся Малороссия времен Самойловича и Мазепи, правда, преимущественно в лице своих порочных граждан, но и самые их пороки и преступления нередко так своеобразны, так резко запечатлены характером того оригинального быта и века»³⁴. Щоправда, на переконання історика, у тій добі «пороков было больше, нежели добродетелей, и поэтому отрицательные типы южно-русских женщин XVI–XVII ст. отличаются изобилием и разнообразием»³⁵.

Розглядаючи комплекси джерел, до яких звертались історики, у процесі історико-фемінологічних досліджень, не можна не сказати про джерельну базу О. М. Лазаревського, який так само не обійшов увагою жіночу історію. У працях О. Лазаревського вона означена широким колом тем, пріоритетними серед яких

були приватне та публічне життя жінки – представниці козацької верхівки, її статус у суспільстві, стосунки з чоловіком, жіноча освіта. Розгляд наукової спадщини О. Лазаревського в контексті історичної фемінології дає підстави стверджувати, що історик велику увагу приділяв жіночій складовій, будучи переконаним у її важливості щодо відображення цілісності картини українського козацько-старшинського середовища. Вивчаючи соціальну історію Гетьманщини, він не оминав у загальноісторичному контексті сюжетів з жіночою присутністю і тим самим формував органічне уявлення про українське суспільство XVII–XVIII ст., повсякденне життя козацької старшини, її наміри, характер, менталітет. О. Лазаревський проводив постійний пошук, вивчав, публікував, коментував джерела, в яких відображалась сфера сімейного життя козацької старшини. М. Костомаров в одному з листів до О. Лазаревського писав: «Ваши статьи в «Русском архиве» о малорусских фамилиях читал с жадностью. Бесспорно, никто не изучил старой Гетманщины, как Вы и никто не имел под рукою такого богатства материалов для истории и особенно ее прошедшего внутреннего быта, как Вы»³⁶. Питання, що торкалися відношення козацької еліти до шлюбу, ставлення до жінки, її впливу на події, подружні стосунки, родинні традиції, широко репрезентовані у науковій спадщині вченого. Відсутність же праць історіософського характеру у доробку історика пояснюється, за визначенням М. Грушевського, тим, що О. Лазаревський був «твердокаміним документалістом і об'єктивником», який уникав узагальнень і «відповідальності інтерпретатора»³⁷.

Джерела до вивчення жіночої історії, знайдені та опубліковані О. Лазаревським, умовно можна поділити на три групи. Першу складають документи, переважно з сімейних архівів — листи, тестаменти, які друкувались без будь-яких коментарів, а їхня інтерпретація віддавалась на розсуд читачеві. Друга — це зображальні джерела, жіночі портрети зокрема, що склали значну частину художньої колекції історика. Декотрі з них були надруковані у часопису «Киевская старина». Третя група джерел — документи, що супроводжувалися аналітичними матеріалами, в яких відбивається позиція історика, його бачення проблеми,

робляться, хоча і нечисленні, висновки та спроби дослідити наявні у ранньомодерному та модерному українському суспільстві тенденції.

Кожен з трьох томів «Описания старой Малороссии» О.Лазаревського починався докладним описом джерел, які використовувались при написанні історії гетьманських полків — Стародубського, Ніжинського і Прилуцького. Одне з центральних місць серед джерел займав Архів генеральної військової канцелярії. О. Лазаревський відмічав, що архів надзвичайно насичений документами, що дають уявлення про приватне життя з усіма його складовими, враховуючи подружні відносини, становище жінки, ставлення до неї. Особливе місце відводилось приватним листам, де, як зауважував історик, відбилися всі потаємні сторони життя людини. Місцем зберігання листів, як і багатьох інших джерел приватного характеру, були сімейні архіви козацької старшини. Сімейні архіви Скоропадських, Лизогубів, Холодовичів, Кандиб, Галаганів, Милорадовичів, як неодноразово підкреслював історик, вміщували «любопытную» інформацію³⁸, яка розкривала сферу приватного життя козацько-старшинського середовища.

Опрацювання ще одного комплексу джерел — численних тестаментів-заповітів, надали можливість О. Лазаревському наблизитися до узагальнень, зокрема щодо впливового становища жінки в українському козацько-старшинському середовищі. У більшості заповітів, що збереглися від тієї епохи у сімейних архівах, відбилась дбайлива турбота про майбутнє вдови і йшлося про те, що глава сімейства, помираючи, передавав їй владу над маєтками і над дітьми.

Наукова творчість істориків у першій третині ХХ ст. вже була позбавлена «романтичного захоплення». Фольклорно-етнографічні джерела, що позиціонували жіночу складову у контексті соціальних, культурних та побутових процесів та коментарі до них, свідчили про намагання відобразити реалії українського соціуму. Критичне ставлення до фольклорно-етнографічного масиву джерел, до історії як процесу, високий рівень наукових досліджень, що відповідав рівню світової науки, стають чинниками, притаманними новим дослідженням з історико-

фемінологічною складовою. Традиції, закладені М. Драгомановим, М. Сумцовим, І. Франком, Ф. Вовком у другій половині ХІХ ст., були продовжені у працях В. Гнатюка³⁹, К. Грушевської⁴⁰, Н. Заглади⁴¹. Корпус «побутових дум», зібраних та проаналізованих у роботі К. Грушевської, яскраво відображає історично-фемінологічну багатоманітність. Супроводжуючи думи розлогими коментарями, дослідниця здебільшого приділяла історії цих фольклорних текстів. Вона порівнювала варіанти дум, встановлювала між ними взаємозв'язок, визначаючи ареали їхнього поширення, автентичність окремих записів. Чимало розглянутих нею дум присвячувалось материнській проблематиці. Так, «Удова» — дума, просякнута ідеєю поваги до матері та покарання тих, хто зневажає моральні постулати, додавала до романтичної жіночої міфологеми, елементи суворості дійсності, засвідчуючи, що попри традиційно високий статус матері в українському суспільстві траплялись випадки, що виходили за межі канонів.

У першій третині ХХ ст. історики вводять до обігу нові комплекси джерел, які дозволяють під іншим кутом зору розглядати жіночу складову в українському соціумі. В. Гнатюк, котрого І. Франко називав «феноменально щасливим збирачем всякого етнографічного матеріалу, якому ... мабуть, не дорівнював ні один» —⁴², поширював ідею збирання та опрацювання так званого «сороміцького фольклору», який на початку ХХ століття привертав увагу народознавців багатьох європейських країн. Наслідком роботи ученого стало двотомне видання «Сексуальне життя українського селянства», перший том якого вийшов у 1909 р., а другий — у 1912 р. у Ляйпцигу⁴³.

Серед наукових праць В. Гнатюка були ті, що засвідчували неодмінний інтерес ученого до фемінологічної тематики у фольклорно-етнографічних джерелах. Будучи прихильником порівняльної школи у фольклористиці, В. Гнатюк простежив прямий зв'язок між декількома оповіданнями в українському фольклорі та сюжетами з Декамерону, віднайшов до трьох десятків варіантів однієї з найпоширеніших українських балад про «покритку — дитозгубницю», намагався простежити видозміни окремих фольклорних сюжетів у часі та просторі.

Зміст джерел він порівнював з історичними фактами, народним побутом, судовими протоколами, вибудовуючи між ними зв'язки, паралелі, підводячи підсумки.

Початок століття позначився цілою серією перевидань найбільш відомих і популярних праць М. Костомарова та О. Левицького, в яких відображалась жіноча історія. У цей час українська історична фемінологія виходить на новий рівень. Джерелами, які аналізуються та надають новий поштовх для узагальнень та висновків, стають праці істориків, що виходили друком протягом другої половини ХІХ ст. Їхнє перевидання супроводжується, як правило, аналітичними матеріалами⁴⁴, викликає появу нових критичних публікацій⁴⁵.

Проте, історико-фемінологічні розробки, що ґрунтувались на традиціях ХІХ ст., перериваються у 1930-х роках у наслідок згортання українізації та остаточного встановлення тоталітарного режиму у Радянському Союзі, що супроводжувався жорстокими розправами над українською інтелігенцією. Були репресовані фахівці, що працювали у цій науковій сфері, відкинуті напрацьовані джерельні комплекси, змінена тематика історичних досліджень, ідеологічним підґрунтям яких повинна була стати ідея класової боротьби, а не соціокультурні та психоемоційні трансформації людини.

¹ *Ретина Л.* Пол, власть и концепция «разделенных сфер»: от истории женщин к гендерной истории // *Общественные науки и современность.* — 2000, № 4. — С. 123.

² *Пушкарева Н.* Русская женщина: история и современность: История изучения «женской темы» русской и зарубежной наукой. 1800-2000: Материалы к библиографии. — М. : Ладомир, 2002. — С. 12, 14, 15.

³ *Шульгин В.* О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. — К., 1850. — С. XVII

⁴ Там само. — С. XVIII–XIX.

⁵ Там само. — С. XXII–XXIII.

⁶ *Костомаров Н.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. — СПб., 1860. — С. 103.

⁷ *Иконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. — К., 1874. — С. 42.

⁸ Там само. — С. 43.

⁹ Там само. — С. 42, 60, 61.

¹⁰ *Шульгин В.* О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. — С. XXIII.

¹¹ *Иконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. — С. 35.

¹² «Роспустный лист», як повідомляє М. Владимирський-Буданов, — «особый письменный акт», який подавався до судових установ. Він укладався подружжям, що приймало рішення «відпустити» одне одного, тобто розлучитися. Цей термін був запозичений ученим із судових книг XVI–XVII ст. і використовувався у тогочасному історичному наративі при дослідженні феномена шлюбних відносин в українському соціумі.

¹³ *Костомаров Н.* Императрица Анна Ивановна и ее царствование // Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 4-х т. — М., 1998. — Т. 4. — С. 279, 281.

¹⁴ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии // М. І. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К. : Либідь, 1994. — С. 164 — 172.

¹⁵ *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар та турків. — К., 1917. — С. 23.

¹⁶ Там само. — С. 22.

¹⁷ Там само. — С. 44.

¹⁸ Там само. — С. 23.

¹⁹ Там само. — С. 23.

²⁰ *Франко І.* Жіноча неволя у руських піснях народних // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т. — К. : Наук. думка, 1980. — Т. 26. — С. 219.

²¹ Там само. — С. 219–220.

²² Там само. — С. 218.

²³ Там само. — С. 218.

²⁴ Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. — К.: Музична Україна, 1977. — 198 с.

²⁵ У кінці ХХ ст. історик культури, засновник тартусько-московської семіотичної школи Ю. Лотман для цілісного відтворення дворянської

російської епохи запровадив вдале використання літературних художніх творів Карамзіна, Жуковського, Грибоедова, Пушкіна, Тютчева, Толстого, Достоевського, Тургенєва та інших класиків. Широке коло літературних асоціацій зробило праці Ю. Лотмана цінними виданнями, що надають яскраве уявлення про реалії повсякденного життя (заручини, шлюб, розлучення, жіночу освіту, дуелі, бали, розваги тощо) кінця XVIII — початку XIX ст.

²⁶ *Г-ко В.* [Горленко В.] Рецензия на роман П. Мирного «Повія» // Киевская старина (далі — КС). — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 366.

²⁷ *Владимирский-Буданов М.* Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской // Университетские известия. — 1878. — № 4. — С. 94–111.

²⁸ *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Русская старина. — 1880, ноябрь. — С. 550.

²⁹ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., — 1902. — С. 2.

³⁰ Там само. — С. 3.

³¹ *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках. — С. 551.

³² *Левицкий О.* Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во 2-й половине XVII в. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — 1901. — Кн. XV, вып. 2-й. — С. 27–28.

³³ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — С. 3.

³⁴ Там само. — С. 4.

³⁵ Там само. — С. 5.

³⁶ *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 101.

³⁷ *Грушевський М.* В двадцять п'яті роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження//Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 4.

³⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 2. Нежинский полк. — К., 1893. — С. III.

³⁹ *Гнатюк В.* Легенда про три жіночі долі // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі ЗНТШ). — Львів, 1910. — Т. ХСVII. — Кн. III. — С. 74–85; Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до

української етнології. — Львів, 1919. — С. 249–389; Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. СХХХІІІ та інш.

⁴⁰ *Грушевська К.* Українські народні думи. Видання історичної секції «Комісії історичного писемності» Української Академії наук. — К., 1927. — Т. 1.

⁴¹ *Загледа Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т.1.

⁴² *Мушинка М.* Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття. — Париж–Мюнхен, 1975. — С. 7.

⁴³ Das Geschelechtsleben des Ukrainischen Bauernvolkes Folkloristische Erhebungen aus des Russischen Ukraina. Autzeichnungen von Pavlo Tarasevskyj. Einleitung und Parallelenachweise von Volodymyr Hnatjuk. — Leipzig, 1909. — Т. 1. — 461 с.; Das Geschelechtsleben des Ukrainischen Bauernvolkes in Osterreich — Ungarn Folkloristische Erhebungen von Volodymyr Hnatjuk. — Leipzig, 1912. — Т. 2. — 480 с.

⁴⁴ *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова // М. Костомаров. Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку. Переклад Б. Грінченка. — К.: Книгоспілка, 1929. — С. III–XIV; *Черкаський Г.* Історик-белетрист Орест Левицький // О. Левицький. Історичні оповідання. — К.: Рух, 1930. — С. 5–26; *Ніковський А.* Історична белетристика // Літературно-науковий вісник. — 1919. — Т. 75. — Кн. VII–IX. — С. 122–132; *Ніковський А.* Передмова // О. Левицький. Ганна Монтовт. — К.: Сяйво, 1926. — С. 5–11.

⁴⁵ У 1914 р. у Києві були окремою збіркою видані «Волинські оповідання з життя XVI–XVII вв.» О. Левицького. Рецензіями на це видання відгукнулись Д. Дорошенко («Україна», 1914. — Кн. 2. — С. 93–95); С. Єфремов («Рада», 1914. — № 131, 25 червня); Л.Старицька-Черняхівська («Літературно-науковий вісник», 1914. — Т. 65. — Кн. 6. — С. 494–499).